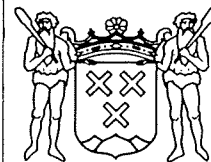

Gemeentelijke Archiefdienst

Postbus 35
4600 AA Bergen op Zoom

Blokstallen 2
4611 WB Bergen op Zoom
Telefoon (01640) 41930/41931

Gemeente
Bergen op Zoom

Dr. J. van den Nieuwenhuizen
Stadarchivaris van Antwerpen
Venusstraat
B 2000 Antwerpen

Uw kenmerk:

Ons kenmerk: *VH/2*

Nr.:

Uw brief d.d.:

Toestelnummer:

Bijlagen:

Onderwerp: Jeruzalembroeders/St. Sebastiaan Datum:

Beste Collega,

In verband met een studie over het St. Sebastiaansgilde alhier, dat door sommigen (wegens de op elkaar lijkende emblemen) verward wordt met de Jeruzalembroederschap of gildebroeders van het H. Graf, zou ik graag wat meer inlichtingen hebben over de gelijknamige instellingen te Antwerpen.

Het Sebastiaansgilde van Antwerpen, onderscheiden in de Oude en de Nieuwe Voetboog, wordt heel summier behandeld door F. Prims in 'Antwerpiensia 12(1938)321-327 en 13(1939)357-363. Aangezien F.P. geen nauwkeurige bronopgave doet meen ik te mogen aannemen, dat hij op blz. 325 van eerstgenoemd artikel over 1586 de rekening van het OLV-kapittel citeert? Zijn de bezittingen van dit gilde nog ergens bewaard? In een museum of bestaat de instelling als zodanig nog?

Dezelfde Prims schrijft in zijn 'Geschiedenis van Antwerpen' dl. 18 (reeks VII, 3) blz. 136 over de Gildebroeders van het H. Graf van Jeruzalem' die in de Lievevrouwekerk een eigen koor hadden. Hoewel F.P. de broederschap 'naar rangorde zo niet naar oudheid' naast de eerste 'groote gilden of broedersschappen' noemt, geeft hij als oudste een vermelding uit 1497, wat toch wel wat laat is! Misschien is hierover elders iets verschenen?

Ik bezorg u hiermee misschien een heleboel last, maar iedere indicatie is welkom.

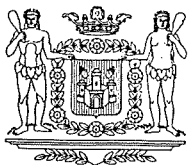
Met veel dank bij voorbaat, en vriendelijke groeten,

(Willem van Ham).

Het Gemeente-archief is geopend van maandag t/m donderdag van 9.00-12.30 en van 13.30-17.00 uur en vrijdag van 9.00-12.30 uur. Avondopenstelling: dinsdagavond van 19.00-21.00 uur (stukken tevoren aanvragen).

Bij antwoord s.v.p. onderwerp, datum en nummer vermelden.

Postrekening 1078108 t.n.v. Gemeente Bergen op Zoom.
Bankrekening 52 50 44 388 Algemene Bank Nederland.

Venusstraat 11
Tel. (03) 231 54 11
231 54 12

STADSARCHIEF

Onderwerp :

Beste Collega,

Ik heb Uw brief enige tijd laten liggen; excuses daarvoor. Ik onderscheid twee verschillende vragen in Uw brief, enerzijds naar de Sint-Sebastiaansgilden (Oude en Jonge Handboog) en anderzijds naar de Gilde van het Hl. Graf of van Jeruzalem.

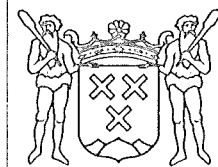
Allereerst wat betreft de gegevens in Prims blz. 325, deze komen uit de rekeningen van de Jonge Handboog, hier bewaard in het fonds Gilden en Ambachten. Kapittelrekeningen zijn er niet, wel rekeningen van de kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwkerk; maar daarover gaat het dus niet.

De gewapende gilden en die Jeruzalemgeschiedenis heeft niks met mekaar te maken. Waaronder de Sebastiaansgilden (zie het Wapenboek van Génard) ook een Jeruzalemkruis als embleem gebruiken is een probleem dat los staat van die Jeruzalemridders. U kent ook de geschiedenis van de Jeruzalemvaart

Gemeentelijke Archiefdienst

Postbus 35
4600 AA Bergen op Zoom

Blokstallen 2
4611 WB Bergen op Zoom
Telefoon (01640) 41930/41931

Gemeente
Bergen op Zoom

Dr. J. v.d. Nieuwenhuizen
Stadsarchivaris
Venusstraat 11
B-2000 Antwerpen

Uw kenmerk:
Uw brief d.d.:
Onderwerp: boek Génard

Ons kenmerk: Nr.:
Toestelnummer: Bijlagen
Datum: 8 februari 1989

Beste Collega,

Met beste dank voor de door u per schrijven van 22 september van vorig jaar verschaftte gegevens, waag ik nog aan u te vragen mij de volledige titel, plaats en jaar van verschijnen te melden van het Wapenboek van Génard, dat ik graag nog eens kom bekijken. In verband met de verschijningsdatum van het tijdschrift (einde van deze maand) is een kort antwoord meer dan genoeg.

Bij voorbaat dankend,
met collegiale groeten,

(Willem van Ham).

Het Gemeente-archief is geopend van maandag t/m donderdag van 9.00-12.30 en van 13.30-17.00 uur en vrijdag van 9.00-12.30 uur.
Avondopenstelling: dinsdagavond van 19.00-21.00 uur (stukken tevoren aanvragen).

Bij antwoord s v p onderwerp, datum en nummer vermelden.

Postrekening 1078108 t.n.v. Gemeente Bergen op Zoom
Bankrekening 52.50.44.388 Algemene Bank Nederland.

*choix nommes
l'auteur
Joseph De Beer*

MÉREAUX ANVERSOIS

ESSAI DESCRIPTIF

PAR

Joseph DE BEER

DEUXIÈME PARTIE

9

Aan: Gemeente Archief
Bergen op Zoom
Geschonken door:
C.J.F. Slotmans.

DES PRESSES DE J. VROMANS
45, Rue Sans-Souci, 45
Bruxelles
1930.

prix. Elle existe également en argent (ancienne collection De Coster [1]).

Argent, 32 mm. (Coll. Mayer v. d. Bergh, Anvers; n° 64 du catalogue.)

B) LE JEUNE SERMENT DE L'ARBALÈTE OU SAINT-GEORGES
(DE JONGE VOETBOOG)

Il fut érigé en 1344 et possédait dans la rue du Serment deux maisons nommées « de Keerse » (la Chandelle) et « de Witten Leeuw » (le Lion blanc). Il avait son jardin dans la rue d'Aremberg; c'est actuellement le Cercle artistique; l'autel se trouvait à la Cathédrale. Le Jeune Serment de Saint-Georges porte de gueules à la croix d'argent. Un autre écusson de gueules au saint Georges armé d'or de toutes pièces, monté sur un cheval galopant d'argent, brandissant une épée d'argent garnie d'or et terrassant le démon ou dragon de sable couché sous le cheval; le tout soutenu d'une terrasse de sinople. Au jardin de la gilde, on trouve encore différents emblèmes.

Il existe de cette gilde les pièces suivantes:

281. Dans un cercle linéaire, saint Georges à cheval galopant vers la gauche, une lance à la main qu'il dirige vers un dragon renversé sous son cheval.

℞ Dans un double cercle cordé et linéaire, un cartouche orné, destiné à recevoir un numéro d'ordre; ici n° 19.

Cuivre, 25 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers; coll. E.-H. Van Heurck, Anvers.)

282. Dans un cercle de grènetis, la légende: (Main) × S × IO-RIS × GVLDE × IN × ANTWERPEN ×. Dans le champ, saint Georges à cheval galopant vers la droite et brandissant son épée; à ses pieds, un dragon rampant.

℞ Dans un cartouche richement orné, le nom du titulaire: PAUWELS / GOSENS (exemplaire du Cabinet des Médailles de la Bibliothèque royale).

Cuivre, 36 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers; Cab. des Méd. de la Bibl. royale; coll. de l'auteur.)

Différents noms se rencontrent sur ces pièces; nous n'en citerons que quelques-uns: Simon Gillis, Philips Smit, Daniel Thienpont, Niclaes Verbeek, etc.

[1] Cf. R. B. N., 1866, n° 23, p. 107.

C) LE VIEUX SERMENT DE L'ARC OU DE SAINT-SÉBASTIEN
(DE OUDE HANDBOOG)

Cette gilde est vraisemblablement la plus ancienne; elle date du XIVe siècle; elle avait son siège rue des Serments, dans la maison dite « Valckenborch », reconstruite en 1578.

Le Vieux Serment porte de gueules à la croix potencée et contre-potencée d'or, cantonnée de quatre croisettes du même (armes de Jérusalem). Ce serment avait un second écusson: de sinople à deux flèches renversées d'or, armées d'argent, posées en sautoir et liées de gueules; au fusil d'or brochant sur le tout. Un troisième emblème représente la croix écôtée de saint André, d'où partent des étincelles ardentes d'or brochant sur deux flèches levées, posées en sautoir et liées de gueules.

D'après les blasons ci-dessus, les pièces suivantes peuvent être attribuées à cette gilde:

283. Dans un double cercle l'un extérieur, perlé, l'autre intérieur linéaire, la scène du supplice de saint Sébastien: le saint attaché à un arbre et percé de flèches tirées par des archers; dans le fond, deux spectateurs assis; à l'exergue, 1589.

℞ Dans un cercle perlé, la double légende: (Main) GVLDE-BROEDERS.V.D. OVDEN HANT. BO. VOL. TROVWEN. - / WILT.GODT.EN.D.CONINCK.VWEN EEDT. HOVWEN. (Confrères du Serment de la Vieille Arbalète, soyez toujours fidèles à vos serments envers Dieu et le Roi.) Dans le champ, sur deux flèches en sautoir, un briquet de Bourgogne lançant des étincelles, accosté du blason de Jérusalem à gauche et de celui du marquisat d'Anvers à droite. Parfois le nom du détenteur se trouve gravé en légende au droit.

Cuivre, 44 mm. (Diverses collections.)

284. Dans un double cercle linéaire, deux flèches en sautoir liées entre elles par des ornements; en haut, le millésime 1576.

℞ Dans un cercle linéaire, un cartouche orné contenant le nom du titulaire: M. IAN / SWAVEL.

Cuivre, 35 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers.)

285. L'ancienne collection du chevalier Van Havre indique, sous le n° 732, un petit méreau aux armes de la confrérie por-

prix. Elle existe également en argent (ancienne collection De Coster [1]).

Argent, 32 mm. (Coll. Mayer v. d. Bergh, Anvers; n° 64 du catalogue.)

B) LE JEUNE SERMENT DE L'ARBALÈTE OU SAINT-GEORGES

(DE JONGE VOETBOOG)

Il fut érigé en 1344 et possédait dans la rue du Serment deux maisons nommées « de Keerse » (la Chandelle) et « de Witten Leeuw » (le Lion blanc). Il avait son jardin dans la rue d'Aremberg; c'est actuellement le Cercle artistique; l'autel se trouvait à la Cathédrale. Le Jeune Serment de Saint-Georges porte de gueules à la croix d'argent. Un autre écusson de gueules au saint Georges armé d'or de toutes pièces, monté sur un cheval galopant d'argent, brandissant une épée d'argent garnie d'or et terrassant le démon ou dragon de sable couché sous le cheval; le tout soutenu d'une terrasse de sinople. Au jardin de la gilde, on trouve encore différents emblèmes.

Il existe de cette gilde les pièces suivantes:

281. Dans un cercle linéaire, saint Georges à cheval galopant vers la gauche, une lance à la main qu'il dirige vers un dragon renversé sous son cheval.

R Dans un double cercle cordé et linéaire, un cartouche orné, destiné à recevoir un numéro d'ordre; ici n° 19.

Cuivre, 25 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers; coll. E.-H. Van Heurck, Anvers.)

282. Dans un cercle de grènetis, la légende: (Main) × S × IO-RIS × GVLDE × IN × ANTWERPEN ×. Dans le champ, saint Georges à cheval galopant vers la droite et brandissant son épée; à ses pieds, un dragon rampant.

R Dans un cartouche richement orné, le nom du titulaire: PAUWELS / GOSENS (exemplaire du Cabinet des Médailles de la Bibliothèque royale).

Cuivre, 36 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers; Cab. des Méd. de la Bibl. royale; coll. de l'auteur.)

Différents noms se rencontrent sur ces pièces; nous n'en citerons que quelques-uns: Simon Gillis, Philips Smit, Daniel Thienpont, Niclaes Verbeeck, etc.

(1) Cf. R. B. N., 1866, n° 23, p. 107.

C) LE VIEUX SERMENT DE L'ARC OU DE SAINT-SÉBASTIEN

(DE OUDE HANDBOOG)

Cette gilde est vraisemblablement la plus ancienne; elle date du XIVe siècle; elle avait son siège rue des Serments, dans la maison dite « Valckenborch », reconstruite en 1578.

Le Vieux Serment porte de gueules à la croix potencée et contre-potencée d'or, cantonnée de quatre croisettes du même (armes de Jérusalem). Ce serment avait un second écusson: de sinople à deux flèches renversées d'or, armées d'argent, posées en sautoir et liées de gueules; au fusil d'or brochant sur le tout. Un troisième emblème représente la croix écôtée de saint André, d'où partent des étincelles ardentes d'or brochant sur deux flèches levées, posées en sautoir et liées de gueules.

D'après les blasons ci-dessus, les pièces suivantes peuvent être attribuées à cette gilde:

283. Dans un double cercle l'un extérieur, perlé, l'autre intérieur linéaire, la scène du supplice de saint Sébastien: le saint attaché à un arbre et percé de flèches tirées par des archers; dans le fond, deux spectateurs assis; à l'exergue, 1589.

R Dans un cercle perlé, la double légende: (Main) GVLDE-BROEDERS.V.D. OVDEN HANT. BO. VOL. TROVWEN. - / WILT.GODT.EN.D. CONINCK.VWEN EEDT. HOVWEN. (Confrères du Serment de la Vieille Arbalète, soyez toujours fidèles à vos serments envers Dieu et le Roi.) Dans le champ, sur deux flèches en sautoir, un briquet de Bourgogne lançant des étincelles, accosté du blason de Jérusalem à gauche et de celui du marquisat d'Anvers à droite. Parfois le nom du détenteur se trouve gravé en légende au droit.

Cuivre, 44 mm. (Diverses collections.)

284. Dans un double cercle linéaire, deux flèches en sautoir liées entre elles par des ornements; en haut, le millésime 1576.

R Dans un cercle linéaire, un cartouche orné contenant le nom du titulaire: M. IAN / SWAVEI.

Cuivre, 35 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers.)

285. L'ancienne collection du chevalier Van Havre indique, sous le n° 732, un petit méreau aux armes de la confrérie portant au revers un trophée d'armes; au milieu, un cartouche

dans lequel se trouve gravé le chiffre 109. Cette pièce est à retrouver.

D) LE JEUNE SERMENT DE L'ARC OU DE SAINT-SÉBASTIEN
(DE JONGE HANDBOOG)

Ce serment avait également pour patron saint Sébastien ; son origine date de 1485. Il avait son siège dans la maison « De Spiegel » (Le miroir), située Grand'Place.

L'autel à la cathédrale, orné d'un tableau représentant saint Sébastien par Wenceslas Coeberger, lui appartenait en commun avec la gilde de Sainte-Dymphne (1479).

Le Jeune Serment de l'arc avait pour armes un écu de gueules à deux flèches renversées d'or, armées d'argent et posées en sautoir ; une croix d'or brochant sur le tout.

Un second emblème est de sinople à deux flèches renversées d'or, armées d'argent, posées en sautoir et liées de gueules.

Cette confrérie groupait, comme celle de Saint-Georges, les citoyens d'une classe inférieure ; à l'aide de quelques doyens généreux, elle parvint à se procurer un terrain à l'endroit dit : « Koeykens gracht ». Les premiers chefs étaient : Janne van Ymmerseel, chevalier, « Hoofdman » ; Henric de Hantsettere, doyen ; Jean van Vossele, Joos Surmont, Jean van Meere, Gielys van Vossele, comme aînés.

Les membres devaient s'équiper à leurs frais : un arc, deux douzaines de flèches et cuirasses (1). Ces armes devaient toujours être prêtes sous peine d'une amende de trois gros de Flandres (2). Une ordonnance de la ville stipule que le nombre des membres jurés sera de trente-deux, y compris le doyen ; ils avaient en plus quelques membres contribuables qui soutenaient la gilde au moyen de cotisations (3).

Au décès d'un des membres ou de son épouse, les autres

(1) ... item, soe wat gesele die int geselschap es, sal moeten hebben eenen boghe ende twee dosinen gescuts ende wapene t' sine live.

(2) ... Item de deken sal omgaen metten oudermans also dicke als hi wille ende sal wat scutters en heeft syn hernaesch syn gescut ende sinen gesächten bogen binnen sinen huse verbuert III groote vlems.

(3) ... item het is geordineert bi den heeren ende bi der stat dat de hantboge scutters hebben selen XXXII geswoerne gesellen met huere dekenen.

confrères devaient venir à la mortuaire, en grande tenue, c'est-à-dire en « tabbaert » (robe), aller à l'offrande, puis retourner à la maison du défunt et prendre ensuite congé de la famille sous peine d'une amende de 8 gros de Flandres.

Toute absence alors qu'on devait être de garde devait être motivée en due forme, sous peine d'une amende de 3 escalins 4 gros de Flandres.

Lors de la grande procession, à la Circoncision, de même que lors du grand concours de tir annuel, les confrères étaient obligés de se présenter en grande tenue, complètement équipés. Leur présence était constatée au moyen de leur méreau portant leur nom respectif ; cette présence devait être constatée avant que le cortège n'arrivât à la rue des Orfèvres (Zilversmitstraat) ; ils se rendaient ensuite à l'église (1).

Il était d'usage d'accompagner le « roi » jusqu'à sa demeure.

Le Vieux Serment de l'arc avait le droit de recruter des membres parmi le Jeune Serment de l'arc (2).

Le méreau ci-après a été attribué à tort à Bruxelles ; il est bien anversois ; d'abord les armes de l'avers sont celles de la gilde du Jeune serment de l'arc que nous faisons connaître ci-dessus ; ensuite les noms de doyens qui figurent à l'avers se retrouvent dans les registres paroissiaux et dans les inscriptions funéraires ; nous lisons : Gilliaen Cortoys, ancien doyen du Jeune serment de l'arc, décédé le 24 juin 1599 et enterré à la Cathédrale dans la chapelle des cordonniers, où le blason du serment se trouvait peint en plusieurs endroits, ce qui laisse à supposer qu'il avait possédé autrefois cette chapelle.

286. Dans un cercle perlé, la légende : GVILLIAEM.CORTOYS.GOMMER VAND.WOWER. Dans le champ, dans un cartouche avec une étoile en chef, deux arcs munis de flèches unis par des motifs floraux encadrés par deux flèches en sautoir.

(1) Ordonnance du 17 avril 1553.

(2) Règlement... item waert dat der gulden van den ouden hantboge yemende gebrake van den gesworen gesellen dat dan de gulde ofte regeerders van den ouden hantboge selen mogen nemen al so vele gesworen gesellen vuyt den Jongen Hantboge als der voerscreven gulde believe sal, sonder weder se...

R Dans un cercle perlé, la légende : M. VERHAK V. GRIMMEN. I. V. LEYNEN I. D. VOS. P. VOGELS. Dans le champ, un cartouche orné, portant le nom du détenteur (Gilis De Vos); au-dessus, le millésime 1586; au-dessous, la date 18 JANVARI (exemplaire du Steen).

Cuivre, 33 m. Dugniolle, 3133; Minard, n° 47. (Coll. du Musée du Steen, Anvers; coll. De Munter, Louvain; Cab. des Méd. de la Bibl. royale; coll. de l'auteur.)

Nous avons rencontré des exemplaires aux noms ci-après : Gommer van den Bende, Hans Verwerf, M. Seger van der Durdt, Jasper Goubou, Jacques van Nuffel, Guilliaem vande Kerkhove, Andries V. Stappen, Jan Rucgvaert, Bernaert Plvym den Jongen, etc.

E) LES ARQUEBUSIERS OU SERMENT DE SAINT-ANTOINE L'ERMITE
ET DE SAINT-CHRISTOPHE

Le local de réunion de cette gilde était dans la maison dénommée « de Half Mane (Demi-lune), rue des Serments. Il fut incendié en 1739. Les arquebusiers avaient leur jardin dans la rue des Arquebusiers. L'autel était érigé dans le transept sud de la Cathédrale, et fut béni en 1614.

Ce serment portait d'azur à deux arquebuses posées en sautoir, au fusil d'or brochant sur le tout.

Un autre écusson nous montre les mêmes arquebuses et fusils d'où partent des étincelles ardentes ou d'or; les arquebuses surmontées d'un chardon de trois pièces de pourpre feuillé de sinople.

Nous avons de ce serment le méreau suivant :

287. Dans une couronne aux six roses emblématiques, deux arquebuses posées en sautoir soutenues par un briquet d'où partent des étincelles, surmonté d'un chardon à trois tiges; le tout accosté du millésime 15 - 79.

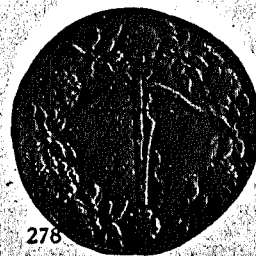
R Un cartouche orné destiné à recevoir le nom du détenteur; au-dessus, les armes d'Anvers.

Cuivre gravé, 34 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers.)

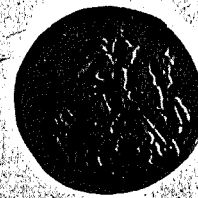
F) LA NOBLE GILDE DE SAINT-MICHEL OU DU GLAIVE DE JUSTICE.

(EDELE GILDE VAN SINT-MICHEL VAN DEN ZWEERD DER RECHTVEERDIGHEID)

Cette gilde comprenait les escrimeurs (schermers), les piquiers

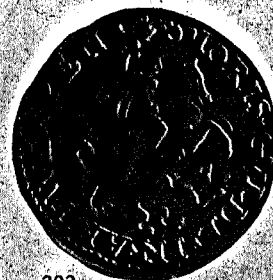
276

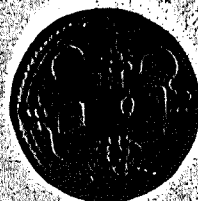
281

278

282

282

283

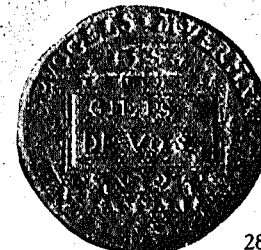
284

283

286

286

MÉREAUX ANVERSOIS

(hatschiers ou haetsiers) et les hallebardiers (hellebardiers), ces derniers formant la garde particulière de l'écoutète.

En 1550, octroi leur fut accordé de s'intituler « Serment des sept arts chevaleresques » (Gilde der seven ridderlyke konsten ») (1).

La gilde des escrimeurs s'organisa au XIVe siècle sous les auspices des abbés de Saint-Michel qui étaient leurs protecteurs. Leur arme fut, primitivement, l'épée à deux mains qui fut remplacée par la pique et la hallebarde que l'arquebuse ne tarda pas à détrôner.

Cette gilde avait son siège dans la maison « De pauw » (Le paon), située Grand'Place. Elle occupait un local au-dessus de l'ancienne porte Saint-Georges qui, reconstruite en 1579, reçut le nom de Maison des escrimeurs.

Au XVIe siècle, le chapitre de Notre-Dame lui concéda une chapelle dans la Cathédrale. Ce serment était surtout composé de personnes nobles qui se faisaient une gloire d'en être membres.

La gilde de Saint-Michel porte de gueules à une pique posée en pal accompagnée de deux hallebardes mises en sautoir, les fers d'argent emmanchés d'or; brochante sur le tout, une couronne également d'or.

Différents méreaux nous en ont été conservés :

288. Dans le champ, une pique posée en pal accompagnée de deux hallebardes mises en sautoir; le tout retenu par une couronne et accosté du millésime de 15 - 50. La légende, dans un cercle linéaire et une couronne de laurier, porte: (Main) DE. GVLDE: VAND: 7. RIDDELIKE: CONSTEN.

℞ Dans un double cercle linéaire, en lettres gothiques, le nom du membre: NICLAES GRAMMON.

Cuivre, 30 mm. (Coll. du Musée du Steen, Anvers.)

289. Le revers offre parfois des variétés. E. Delrue, dans son *Aperçu numismatique sur les méreaux d'Anvers*, en reproduit un à la pl. II, sous le n° 4, portant l'année 1569. Le tout dans une couronne aux six roses d'Anvers.

(1) Les sept arts chevaleresques comprennent: l'art de la grammaire, la logique, la rhétorique, l'arithmétique, la géométrie, la musique et l'astronomie.

Hier mag worden opgemerkt dat de patroon van den Jongen Handboog niet Sinte-Dymphna zijn zal, maar wel Sint-Sebastiaan, zooals voor den *Ouden Handboog*.

De vernieling van het eerste altaar.

Waar stond dit Ste-Dymphna-altaar van den Jongen Handboog? De vier altaren van de middenbeuk, — althans na 1585, maar waarschijnlijk ook reeds vroeger, — behoorden aan vier van de zes schuttersgilden: wederzijds van den kooringang waren het de altaren van den Ouden Voetboog en van den ouden Handboog; naast deze twee wederzijds naar de uitgangen toe, vond men de altaren van den Jongen Voetboog links en van de Kolveniers rechts. Tegenover den Ouden Handboog, tegen de eerste kolom der middenbeuk, stond het altaar van de Schermers. Aan de andere zijde, daartegenover, zou men nu het altaar van de zesde schuttersgilde den Jongen Handboog, verwachten. Het is echter niet het geval. We vinden er de Kousmakers; en de Jonge Handboog staat aangeteekend als hebbende zijn altaar achter in de kerk tegen de tweede kolom der middenbeuk naar de Zuidzijde.

We vermoeden echter, dat, vóór de beeldstormerijen, het altaar van den Jongen Handboog veel dichterbij de kruisbeuk heeft gestaan.

En nu blijkt het uit al de studiën die we op de onderscheiden altaren maakten, dat het vooral de kruisbeuk is geweest die in 1566 heeft te lijden gehad van de beeldstormers.

In de rekeningen van den Jongen Handboog van 1567 vinden we de kosten terug die de gilde aan haar « kapel en altaar » te doen had, na de beeldstormerij van Augustus 1566.

Vooreerst *de opbrengst* van de materialen afkomstig van de verwoesting:

« Van al het ijzerwerk dat er aan het altaar bevonden is geweest.

» Van de koperen pilaren en gebroken kandelaars in de kerk. »

Daar ze nu geen altaar meer hadden, poogden de leden van den Jongen Handboog het altaar van O. L. Vr. op 't Staaksken, dat minder verwoest was, in orde te brengen en te gebruiken. Maar het kapittel regelde het anders en we vinden onder de inkomsten, in de rekeningen:

« Van het altaar van O. L. Vr. op 't Staaksken dat wij gildebroeders meenden te hebben en gemetst hadden. » (10 sh.).

Onder *de uitgaven* teekenen we op:

« Verteerd toen men het koper verkocht van de kerk, te weten de pilaren en de kandelaars, en ook in het verkoopen van het ijzerwerk van het altaar.

» Item gegeven aan een karrevracht, van al de onreinheid van het altaar uit de kerk te voeren....

» Item gegeven aan de vrouw die de kapel gewasschen en schoon-gemaakt heeft.

» Item gegeven om leden te vermaken van de kist staande nevens het altaar, waar men de ornamenten in legt.

» Item gegeven van een koker waar men de kaarsen in steekt, — met een slot.

» Item gegeven Cornelis Boom den schrijnwerker, van al de gedraaide pilaren te maken staande voor den koor.

» Item gegeven den steenhouwer die den gewijden steen op het altaar ingehouwen heeft.

» Item den steenhouwer van den grooten altaarsteen op de metselrij te leggen.

» Item van een gewijden steen die in den voorschreven grooten steen gepast ligt.

» Item gegeven aan twee nieuwe ampullen.

» Item gegeven Gillis den metser om het altaar weder op te metsen dat aan stukken gesmeten was.

» Item gegeven aan Cornelis Boom van de tafel (altaartafel), staande op het altaar, te vermaken en de lijsten te maken, met het brengen in de kerk.

» Item gegeven Cornelis Malenier om 'n slotje aan een geerd te hangen, waar de altaarkandelaars mede vastgemaakt zijn.

» Item gegeven Laureis den schilder die onze kapel van het altaar geheel geschilderd heeft, zoo boven in het verhemelte, zoo beneden de pilaren en rondom, de muren met de paluren van de gilde en de wapens van St-Sebastiaan en ook de tafel van het altaar.

» Item gegeven aan een kelk, aan een missaal, mits dat der gilde missaalboek in de kerk genomen (gestolen) was.

Het tweede altaar.

Zoo is er dus een schier geheel nieuw altaar in 1567 en volgend jaar opgetrokken. We vernamen daar van de zuivering, van de schildering, van de metselrij, van den altaarsteen, van de tafel.

In deze tafel zou een schilderij komen. Wij vernemen het uit de rekeningen der eerstvolgende jaren:

» Item gegeven van een patroon, hoe men de tafel in de kerk schilderen zou (1568).

» Item gegeven aan het behangen van het altaar met het tafereel van St-Sebastiaan, en van het indragen van dit tafereel in de kerk (1569).

» Item gegeven aan Balten den beeldsnijder, van vier caerdoesen waar de tafel van Sint-Sebastiaan op rust. (1570).

» Item gegeven aan reparatie in de kerk gedaan aan het altaar der gilde, aleerst aan een beeld van Sint-Dignen....

» Item gegeven aan Peeter Tulier van St-Sebastiaan te stoffeeren, zoo in de kerk als op de schutterskamer.»

Zooals men ziet, *blijven de devotiën van St-Dymphna en St-Sebastiaan ook na de eerste beeldstormerij gekoppeld*. De gildebroeders vieren ook den feestdag van St-Dymphna en gaan dien dag ten offer zooals op St-Sebastiaansdag.

Wat verbeeldde nu het geschilderd tafereel der altaartafel?

Men zou meenen dat « het tafereel van St-Sebastiaan » wel een tafereel is waarop een St-Sebastiaanslegende op afgebeeld staat.

We moeten hier echter nog een item bij opteekenen, uit de rekening van 1570 :

» Item van de tafel van Sint-Dignen in de kerk te dragen, — en van ze weder op de kamer te brengen.

En in 1572 lezen we :

» Item gegeven voor een tafereel van den Kerstnacht staande in de kerk op het altaar Lb 3.12.6.

» Item aan de arbeiders gegeven om hetzelfde tafereel in de kerk te brengen.»

De altaartafel heeft waarschijnlijk over meer dan één schilderij beschikt.

De tweede beeldstormerij.

In 1580 vermeldt de rekening nog uitgaven « tot den dienst van het altaar van Sint-Dignen ». Maar het is de laatste vermelding voor dit « tweede altaar ». In Juli 1581 werd het altaar afgebroken op last van den calvinistischen magistraat.

In de rekening van 1581 vinden we ingeschreven als van de hand gedaan : « der gilde twee zilveren ampullen, peis en kelk ». Want met het wegnemen van *het altaarzilver* is het begonnen, juist zooals ook later de Sansculotten hier begonnen zijn ! Einde 1580 of begin 1581 was ten andere de kapelaan der gilde, heer Frans van den Broecke, overleden. De goede man legateerde aan de gilde nog 5 lb. maar ze zouden noch voor Mis, noch altaar, noch kapelaan meer dienen.

Het blijkt evenwel niet uit de rekeningen dat men de stukken van het eigenlijke altaar en van de altaartafel verkocht hebbe. Werden ze in de gildekamer en in het schuttershof bewaard ? We vernemen er meer over zoodra de orde hier hersteld is.

Het derde altaar.

Op 17 Augusti 1585 werd door Marnix de reductie der Stad onderteekend.

Op 28 September 1585 werden de schuttersgilden « vernieuwd », naar de nieuwe wet : Dadelijk vierde men weder St-Michiëlsdag (29 September). In November-December 1585 werkt Hans Jansen aan het herstellen van den tuin van de kapel van den Jongen Handboog. Een ander schrijnwerker wordt betaald « voor het maken van den voet van de tafel in de kerk, met hetgeen dat boven op de tafel staat ». Op 28 December koopt men twee alben en twee amicten voor den kapelaan. Volgen stool en manipel.

Maar de ware altaarherstelling dagteekent van 1586. Tot dan toe heeft men wel de goddelijke diensten hernomen, maar de tafel was nog niet in orde.

In 1586 is er twee pond verteerd « onder de knapen, tamboerijns, timmerlieden, metsers en arbeiders zoo wanneer onze tafel in de kerk voor ons altaar opgericht was, en zijlieden elkander geholpen hadden », en verder : « Item verteerd aan dezelfde en hun vrouwen, wanneer zij de kapel uitwiesschen en alle dingen in orde stelden in onze kapel. Deze kapel en altaar werden plechtig weder in dienst genomen op 3 Februari 1586 (St-Sebastiaansdag verschoven van 20 Januari tot 3 Februari). Men leende er toe, den gouden kazuivel van H. Sacramentskooor. In den loop van het jaar wordt de kapel herschilderd « met rood vermillioen », en de tafel wordt « gestoffeerd boven en onder ».

Men betaalde ook « den schilder in de Steenbergstraat van de deuren van onze tafel buiten te schilderen, en de lijsten te vergulden ».

Aan een anderen schilder vergoedt men « het schilderen van de drij klein paneelkens die onder in den voet staan van ons tafel. Verder vernemen we van drie groote metalen kandeelers die op het altaar, en vijf item die op den tuin staan. Verder : « Item aan Hans de Vriese van het patroon te maken van het opperwerk op ons altaar.

» Aan ijzerwerk om de tafel van ons altaar mee vast te maken.

» Aan den antiëksnijder, voor de onderste vleugels van de tafel.

» Aan 12 wageschotten waar men het opperwerk mee gemaakt heeft.

» Aan het brengen van het opperwerk, toen het gemaakt was, in de kerk.

» Aan den antiëksnijder, van de friezen van het opperwerk boven op het altaar.

» Item aan Huibrecht Belde, stoffeerder, van het geheel opperwerk te stoffeeren en het goud daartoe geleverd, en ook waarmede verguld zijn de 3 groote beelden en het geheel tabernakel... »

Aan Adriaan Lossaert, betaalt men « van het altaar te metsen, materialen en arbeidsloon 20 lb. : een groote som. Tegen Kerstdag

1586 moest het werk af zijn. De wijding van dat derde gilde-altaar had plaats op 16 December 1586. En men betaalde 2 gdn. « aan twee kapelaans die des nachts gewaakt hadden, naar ouder costuyme ».

Het is dus een altaar-tafel met deuren, waarboven een uitgebreid « opperwerk met drie beelden », met twee « zijvleugels ». Maar was de tafel een schilderij of was het beeldhouwwerk ?

En wat werd er op afgebeeld ?

Het vierde altaar.

In ieder geval was dit altaar een oud-regiemsaltaar. We vernamen van geen nieuwe tafel. Het is wel de oude die dient.

Slechts het « opperwerk » is gansch nieuw. Men zal dan ook tamelijk vlug op een geheel nieuw altaar denken.

In 1595 breekt men reeds het oud altaar uit, om het te verkoopen aan de St-Sebastiaansgilde van Lier.

Ditmaal zou onze Antwerpsche gilde zich een zeer prachtig altaar bezorgen. (1).

Op 16 Februari 1598 vergadert men met den antiëksnijder en Octavio (Van Veen) den schilder, om het patroon van het nieuw altaar.

Abraham Lossaert maakte het patroon in hout. Het werk werd uitgevoerd door Robert en Hans de Nole voor 1550 gdn.

Er zou een schilderwerk in staan door meester Wenzel Coeberger, die het te Rome schildert, en het van daar overstuurt. (Rekening van 1600 gdn.).

Het verbeeldde *de marteling van St-Sebastiaan*.

Het stond pas in het altaar, of in den nacht van 2 Januari 1601, werden uit den voorgrond van hettafereel twee vrouwenhoofden die prachtig geschilderd waren, uitgesneden.

Het gaf aanleiding tot veel beroering, verdenkingen, aanhoudingen, en processen. Coeberger herstelde zelf, bij zijn terugkeer uit Rome, het geschonden werk.

Terloops weze hier herinnerd — het behoort tot de altaren-folklore, — aan de plaaster op het hoofd van den bukkenden man

(1) Op 29 Juli 1596 sluit de gilde contract met Hans Haenspel, schrijnwerker, voor het maken van een nieuwen tuin, op 28 Aug. 1596 met den geelgieter Jacques van den Brouken voor het koperwerk, op 26 November 1596 met Willem Claassens, schilder, voor de wapens boven het altaar, op 25 Februari 1598 met Robert en Jan de Nole, antiëksnijders, voor het altaar, (Archief, Jonge Handboog, nr 4644).

die de beenen van St-Sebastiaan bindt, een uitdaging aan de schilders, waar Rubens op antwoordde op het kolveniersaltaar met zijn « bot ».

De Fransche omwenteling.

De Franschen verkochten tuin en altaar. De schilderij van Coeberger hoorde in 1841 nog toe aan schilder Verliinden te Antwerpen. Ze hangt thans in het museum te Nancy.

Midden den tuin stond een St-Sebastiaansbeeld, gesneden door Artus Quellin. Het is thans in ons museum.

In de O. L. Vrouwkerk bezit men ook nog drie kolommetjes van den tuin, die van 1660-1661 dagteekent.

Het is alles wat er tot hiertoe van den « Jongen Handboog » werd teruggevonden.

heeft gediend, zonder daarvoor iets verder te betalen, zijnde te weten dat de zeven blokskens staande op denzelfden tuin, zullen blijven aan de oudeschoenmakers, waartegen zoo zal het marmer dat van hetzelfde altaar zal overschieten als hij in zijn vorm zal staan, zal blijven aan de comparanten metsers ». En deze tuin is overgebracht naar O.-L.-Vrouw kerk.

Het einde.

De uitverkoop door de Fransche bestuurders, van al wat er in O.-L.-Vrouw kerk voorhanden was, heeft de kapel en het altaar van de vier gekroonden gelijkwideerd. Alleen het geschilderd drieluik werd gespaard, waarschijnlijk door de zorgen van Herreyns. Maar daar het geen kunststuk van eerste waarde is, en de oude herinneringen eraan waren uitgestorven, heeft ons Museum van Schoone Kunsten, het geplaatst, in het Vleeschhuis. Hoevele Antwerpsche metsers van thans hebben het ooit gezien ?

Over de oude kapel in O.-L.-Vrouw kerk heeft zich, in den loop der XIXde eeuw, de weledele familie van de Werve ontfermd : de oude muurschilderij is opgehaald en bijgewerkt geworden, en nu is het weder een « kapel van de Bodingers ». Maar zou ons Museum er ook niet het drieluik van de metsers in bruikleen kunnen aan afstaan ? Het ware er beter op zijn plaats dan waar het zich nu bevindt.

HET ALTAAR VAN DEN OUDEN HANDBOOG.

De eerste uitdrukkelijke vermelding van een Antwerpsche groep van stedelijke schutters is van 1305. Maar het is duidelijk, door hetgeen we er alsdan van vernemen, dat deze groep of vereeniging reeds een zekeren tijd bestond.

Tot hoeverre in de geschiedenis klimt de oorsprong van de stedelijke schuttersgilden op ?

Er is onderscheid te maken tusschen hun *medegaan in de heirvaarten* der vorsten en hun *huisdienst*.

Indien onze Antwerpsche schutters van de heirvaart zijn in 1305, ze waren het nog niet in 1288 : van den slag van Woeringen hebben we omstandige verhalen door de twee groote Brabanders Jan van Heelu en Jan van Boendale. Geen van beiden heeft een Antwerpsche schutterij te vermelden. Die is dus zeker niet te Woeringen geweest, al waren er de Antwerpsche ridders. Maar mag men er uit afleiden dat de schuttersgilden nog niet bestonden ?

In onze *Antwerpiensia, tweede reeks* (1928) hebben we er op gewezen dat een aloude « scutterie », die reeds ten tijde van de villici, dus van vóór het ontstaan van het eigenlijke stadswezen, in 's hertogen dienst was binnen zijn Antwerpsche villa, geëvolueerd moet zijn tot een stedelijke schuttersgilde. De schutters die in 1182 meetrokken met hertog Hendrik I, zijn louter soudeniërs, wapenknechten, elk afzonderlijk gehouden jegens den heer ; het zijn nog geen « gildebroeders ». Maar het sprak van zelf dat langzamerhand binnen de stedelijke vrijheid de oude feodaliteitsverhoudingen moesten tot nieuwe, — meer stedelijke, — vormen komen. Tot deze evolutie van het stedelijke schutterijwezen heeft ongetwijfeld de beroerde tijd van Vlaanderen van rond 1300 veel bijgedragen. In die jaren hebben ook de meeste onzer Brabantsche steden zich Staat in Staat willen toonen, en dan waren de voetboog en de handboog hun eerste gerief daartoe, samen met de wapens van de ter militie gegroepede ambachten. Voor Brabant, voor Antwerpen, is voorzeker het jaar 1294, met de onvoorziene en calamiteuse dood van hertog Jan I,

F. P. P. P.
Antwerpiensia
13 (1939)

van bijzondere beteekenis geweest voor de evolutie van de schutterij tot een stedelijk organisme.

Patroon en altaar.

Nu weten we, naar oude getuigenissen, dat de schuttersgilden de eersten waren, — onder de gilden en ambachten, — om een altaar in O.-L.-Vrouw kerk te bezitten. Te voren reeds bezaten de schutters (de voetboogschutters ?) in de « schuttersbeemden » een kapel van Sint-Joris, — waar onze St-Joriskerk is uit voortgekomen. We weten ook dat « van oudsher » de handboogschutters Sint-Sebastiaan als patroon vereerden. Maar we hebben geen andere gegevens omtrent het aanzetten van een altaar door een onzer schuttersgilden in de kerk. We meenen daarom, dat ook dit beginsel eenvoudig is geweest, en dat onze gilden zich eerst verstaan hebben met een broederschap dat voor een bepaald altaar stond, en nu best kon lijden dat de schutters hielpen tot het onderhoud van zulk altaar, mits bij alle processieën zich bij dit altaar te mogen opstellen en er hun processie-toortsen te bewaren. Het is wel mogelijk dat er aanvankelijk, dit is rond 1430-1440, niet veel meer in zake gilde-kapel en -altaar geweest is.

Het *altaar van den Ouden Voetboog* is vermeld van af 1451. Het is hetzelfde altaar als dit van Ste-Margarita.

De Jonge Handboog sluit, in 1491, een accoord met de Sint-Dymphnagilde omtrent een altaar.

De Kolveniers zijn in 1502 aan het altaar van Sint-Ontcommere En onze Oude Handboog ?

In 1476 ontmoeten wij de schutters van den Ouden Handboog aan één altaar met de metsers. Hun patroon, St-Sebastiaan, wordt mede patroon van de metsers naast de vier gekroonden. Maar sinds hoelang was dit het geval ?

Dit altaar van den Ouden Handboog en Metsers stond in 1476 in den koortrans in de kapel der Oude Besnijdenis waar deze devotie oudtijds met die van het H. Kruis was vereenigd.

We bezitten er nog altijd een zeer interessant litteken van. Deze laatste jaren heeft men de oude muurschildering dezer oude kapel bloot gemaakt, en boven in het « harnas » van de blinde venster de voorstellingen terug gevonden van het Kruis op Calvarie, waarnaast naar de Zuidzijde het beeld van St-Sebastiaan. Zie meer hierover in onze studie op het altaar van de Metsers. De Metsers worden echter, van af 1476, de voornaamste eigenaars van het altaar en ze heeten het « hun altaar van den ouden st-Sebastiaan »

dat is te zeggen het metsersaltaar *dat te voren toebehoorde aan de gilde van den Ouden Handboog* of « Sebastiaan ».

De uitdrukking maakt het dus duidelijk dat de Metsers hun toevlucht genomen hebben (rond 1460 ?) tot de St-Sebastiaansgilde om een plaats in de kerk te bekomen ; en verder mogen wij veronderstellen, dat de Oude Handboog, op zoek naar een altaar, zich gewend heeft tot de broederschap en het altaar van het H. Kruis, — hetwelk een der oudste bij-altaren was. Een tijdlang is het hier het altaar geweest van het H. Kruis en van St-Sebastiaan.

De ontdekte muurschildering kan wel tot 1450 opklimmen. Maar in de jaren 1476-1478 heeft dan de oude handbooggilde haar eerste kapel verlaten.

De beeldstormerijen.

Op de teekeningen bij Strada, die de geschiedenissen van de beroerten illustreeren, en inzonderheid de beeldstormerij te Antwerpen in O.-L.-Vrouw kerk weergeven, herkent men in de kruisbeuk links den St-Jorisaaltaar en rechts het St-Sebastiaansaltaar. In de XVIIde eeuw was dit de traditionneele plaats der twee hoofdgilden van de schutters. En naar die traditie hebben teekenaars-plaatsnijders gewerkt. Maar er is reden, om de deugdelijkheid der traditie te betwijfelen voor de tijden rond 1566. Ons altaar stond toen achter het koor.

Onze schutters bevonden zich den Maandag namiddag 19 Augustus 1566, in hun schuttershof, als maandagsche uitspanning na de deelneming aan de groote processie van 's daags te voren, toen hun gemeld werd dat er wanordelijkheid voorviel in O.-L.-Vrouw kerk. Maar men voorzag geen aanslag op beelden en altaren. Deze greep plaats des anderendaags. De Schermers en de Kolveniers schijnen eenige knapen ter bescherming bij hun altaar gehad te hebben. We vernemen echter niets omtrent het altaar van den Ouden Handboog.

Maar in 1575 doet onze gilde zich een nieuwe altaartafel schilderen.

Ze bestelt het werk bij den grooten meester Michel van Coxien.

Deze schildert een drieluik, waarvan het middenpaneel de marteldood van St-Sebastiaan voorstelt.

Ziehier de beschrijving naar den Catalogus van ons Museum, — dat thans het stuk bezit (n° 371) :

« Keizer Diocletianus met gevolg en enkele nieuwsgierigen, slaat in het linker gedeelte gade hoe vier boogschutters, voor hem op het voorplan, miltken op den naakt aan een boom gebonden heilige. Een van de schutters verdwijnt gedeeltelijk achter de lijst, beneden. Rechts nadert,

achter een boom, een troep ruiters; op het voorplan zit een soldaat die een jachthond vasthoudt ».

Het stuk is geteekend : « Michel de Coxcyen ætatis suæ 76 fe 1575 »

Maar indien we omtrent het middenstuk alle duidelijkheid bezitten, de twee zijluiken stellen ons een vraagstuk.

Er zijn in ons Museum onder de nummers 372-373 en 374-375 twee luiken bewaard die vermeld worden als van Michiel van Coxcyen en « van het altaar van den Ouden Handboog ».

Deze twee zijluiken stellen echter geen Sebastiaanslegende meer voor, maar *episoden uit de St-Jorislegende*. Men vraagt zich dus af of ze tot het altaar van de Sint-Jorisgilde (Oude Voetboog) behoord hebben. Daar komt dan nog iets bij : op de buitenzijden, staat op het eene luik St-Joris (des meesters eigen portret, naar men zegt) en op het andere luik St-Margarita (vermoedelijk de eerste vrouw van den meester, Ida van Hasselt). *En nu weten we dat de Oude Voetboog te Antwerpen aan één altaar was met de broederschap van Sint-Margarita*.

Verder merken we op dat er niet te twifelen valt aan de hand die de zijluiken schilderde; het is wel die van Coxcyen, dezelfde als die van het middenluik. Wat de hoogte der luiken betreft, het middenpaneel heeft m. 2.67, de twee zijluiken meten m. 2.58.

Maar indien ze voor één altaar mogen geschilderd geweest zijn, de St-Jorisluiken zijn voorzeker niet lang aan het St-Sebastiaansmiddenpaneel gebleven, want Ambroos Francken (1544-1618) heeft rond 1590 twee *St-Sebastiaanluiken* geschilderd, van een hoogte van m. 2,82, welke sedertdien aan het altaar van den Ouden Handboog geprikt hebben.

Ziehier hoe de Catalogus van het Museum ze beschrijft :

N° 151 : *Rechterluik*. — De heilige wakkerde de gebroeders Marcellus en Marcellius aan, als Christenen den marteldood te sterven, terwijl hun vader Tranquillinus en hun moeder Marcia, hun echtgenooten, hun kinderen, hen smeeken aan de goden te offeren.

N° 152 : *Achterzijde van 151*. — In woede ontstoken, geeft de keizer bevel den dappere die zooveen het Christendom beleed, naar de strafplaats te voeren. Achtergrond Rome met Diocletiaan, wapenschouwing houdend.

N° 153 : *Linkerluik*. — Onder een portiek, waardoor men een forum ontwaart met obelisk, zegent St-Sebastiaan de voor hem op het voorplan knielende gade van Nikostrates en geeft haar de spraak weder. Nikostrates en een ander personage rechts, — vier mannen en een meisje links. Deze laatste figuren zijn ongetwijfeld portretten.

N° 145 : *Keerzijde van 153*. — In de arena, waarachter men in de

verte Rome ziet, de heilige aan een paal. Te vergeefs pogen de beulen hem met stokslagen te dooden; de stokken breken in hun handen. De keizer, zijn lijfwacht, nieuwsgraven links en rechts.

Het vraagstuk dat hier mede gesteld is, kan als volgt worden omschreven. Behooren de St-Jorisluiken tot het St-Sebastiaansmiddenpaneel, en moeten we dan veronderstellen dat van 1575 tot 1590 de twee gilden zich van één altaar zouden hebben bediend? Of kunnen die twee St-Jorisluiken toebehoord hebben aan een altaartafel, ook door Coxcyen geschilderd voor den Ouden Voetboog, waarvan het middenstuk verdween?

De laatste veronderstelling is de waarschijnlijkste.

We weten met alle zekerheid dat er in April 1581 zes altaren van schuttersgilden waren. *Handboog en Voetboog kunnen niet aan hetzelfde altaar geweest zijn*. Nu anderzijds weten we dat de Voetboog in 1590 Marten de Vos aanspreekt voor een nieuw triptiek (nrs 71-76) : de zegeprelende Christus, met St-Joris- en St-Margarita-elementen. (Gedagteekend 1590). We meenen daarom dat de twee zijluiken die de catalogus terwille van den éenen schilder en der hoogte-accoorden aan den Handboog toeschrijft, hebben behoord aan den Voetboog, en wel aldaar tot een St-Jorisdrieluik dat in den tweeden beeldenstorm is te loor gegaan.

Onder de altaartafel van den Ouden Handboog van 1575, was er nu een predella met drie schildertijtjes. In het midden was er Christus aan het kruis met Maria en Joannes, in afzonderlijke omraming. Links en rechts waren er, telkens vier portretten, voorstellende zeven leden van de gilde en hun kapelaan. Daar dit op het altaar brengen van nog levenden meer en meer bij gilden en ambachten zal in voege treden, is het van belang dit geval, van 1575, te noteeren. De catalogus van ons Museum dat thans deze drie schilderijen bezit (n° 261) deelt deze beschrijving mede onder de schilderijen toege-schreven aan Gillis Mostaert (1534-1598). Het is weinig waarschijnlijk dat dit werk van Mostaert zij. En men heeft zich ook af te vragen of deze schilderijen niet van later dan van 1575 zijn.

Wat daar ook van zij, in April-Mei 1581 is dit altaar « in alle stilligheid » afgebroken geworden, en de gilde heeft haar schilderijen bewaard op haar kamer.

Na 1585.

Dadelijk, na de bevrijding van Antwerpen, hebben onze schuttersgilden de orde hersteld en hun altaren terug opgezet.

Zeer belangrijk is de rekweste die we in het rekwestboek van 1590 ontdekken van den Ouden Handboog (F^o 53) :

f

« Geven te kennen de dekens en oudermans van de gilde van den Ouden Handboog, hoe dat zij bij mijn eerwaarde heeren den bisschop en van het Kapittel van O. L. V. kerk alhier aanzocht zijn om hun altaar staande achter de koor der voorschreven kerk te transporteeren voor in de kerk ter plaats waar het altaar van het H. Kruis staat, en dat zij supplianten zich gaarne zouden accomodeeren naar het verlangen der eerw. heeren tot meerder siernaad van de kerk, want zij ook verstaan dit de goede meening te wezen van Ueerw... »

Verder gaat het dan om de noodige middelen.

Dit brengt ons nu tot volgende chronologie :

Van 1450 (?) tot 1460 (?) is ons altaar vereenigd met dit van het H. Kruis in een zijkapel van den koortrans Zuidzijde.

Van 1460 (?) tot 1476 is men met de Vier Gekroonden der Metsers, in de zijkapel van den koortrans op de Zuidzijde.

Van 1476 tot 1590 is men in de kapel achter het koor, en wel met het altaar van de Salve-Regina-gilde.

Van 1590 tot 1798 is men in de Kruisbeuk Zuidzijde.

In 1592-1593 heeft men nog steeds naar nieuwe middelen uit te zien om de onkosten te dekken van « het verzetten van der gilden altaar ».

Raphael Paludanus en Jacques Formanoir maken in 1594 een afsluiting van marmer en albast rond dit altaar. (Rekwestboek 1594 f° 63):

Maar dit altaar is nu, zooals we boven zagen, van nieuwe luiken voorzien geworden door Ambroos Francken, indien men bij de stelling blijft dat men eerst St-Jorisluiken zou gehad hebben. Heeft men echter onze meening verkozen dat de St-Jorisluiken tot een ander werk van Coxcyen behoorden, dan is de waarschijnlijkste onderstelling dat de Handboog de luiken aan Ambroos Francken hebben toevertrouwd daar de oude van Coxcyen in de onlusten waren verloren gegaan.

Het einde.

Nog eenige korte opteekeningen uit de XVIIIde eeuw.

Gedurende gansch deze eeuw hebben de gildebroeders af en toe hun altaar « schoongemaakt » of gerepareerd. Noteeren we de reparatie door Lauwaert in 1768, het schoonmaken van « het altaarstuk » — de luiken zijn er af en op de kamer gehangen — door Philips Bonnecroy in 1777.

In 1789 schildert Jan van Bree een Sebastiaan.

Hoe het altaar er uit ziet kunnen we uit de rekeningen niet nader ophalen.

Het verdwijnt voor goed in 1798.

We kunnen voor onze Schutters volgende tafel opmaken :

Rond 1450 : De *St. Margaritagilde* geeft gastvrijheid bij haar altaar aan den *Ouden Voetboog*.

Rond 1450 : De *Broederschap van het H. Kruis* aan den *Ouden Handboog*.

In 1491 : De *St. Dymphagilde* aan den *Jongen Handboog*.

Voor den *Jongen Voetboog* zijn we in het ongewisse.

Rond 1500 : De *Broederschap van Sint-Ontcommere* accordeert met de *Kolveniers*.

Eindelijk van de *Schermers* weten we alleen dat ze in 1520 een *nieuw* altaar deden maken.

We leiden hieruit af dat onze gilde- en ambachtsaltaren in den regel de voortzetting zijn van broederschaps-altaren.

*J. Van Brabant. Rampspoed en restauratie
(Antw. 1974)*

1567-1568. Willem Key schildert voor het altaar der Meerseniërs een tafel: *Christus betoont zijn barmhartige liefde en deernis voor allen die beproefd zijn* (20).

Luidens de Kerkrekening 1567-1568 wordt beeldhouwer Cornelis Floris (1524-1581) betaald voor het ontwerp van een orgelkast en tot afsluiting van het hoogkoor, en meester Philip de Vos (ca. 1540-1587) wordt betaald voor een Calvarie (« den Godt, ons Vrouwe ende Sint-Jan ») die op 15 maart 1568 op het herstelde koordoksaal geplaatst wordt. In 1574 zal hij nog een tabernakel op het hoogaltaar plaatsen en in 1585 een processiebeeld van Onze-Lieve-Vrouw vervaardigen (21).

Van 15 juli 1568 af wordt ook in de kapel van Venerabel een altaar gebouwd.

In 1568-1569 herstelt de gilde van de Jonge Handboog haar gebroken Sint-Sebastiaansaltaar en stoffeert de kapel (22).

Kanunnik Thomas du Terne, tesorier van het Kapittel, schenkt in 1568 voor het altaar van Onze-Lieve-Vrouw op 't Stockskén dat door het Hoveniersambacht verzorgd wordt, de schilderij van Frans Floris « *De Aanbidding der Herders* ». Tafereelmeester Geerd De Vreese en schilder Dierick van de Velde herstellen en verfraaien het altaar (23). De schilderij zal echter « voorlopig » op het hoogaltaar geplaatst worden. En er blijven tot 1625...

8 februari 1569. Het Allerheiligste wordt opnieuw vereerd in het Sacramentstabernakel der kapel van Venerabel.

Op 26 april 1570 neemt Franciscus Sonnius (sinds 10 maart 1561 bisschop van 's Hertogenbosch) bij procuratie « possessie » van de bisschopzetel van Antwerpen (24). Op 1 mei 1570 volgt de plechtige intronisatie. Hij zal zich ijverig inzetten voor het herstel van kerken en altaren en voor de verzoening van zijn verscheurde christenheid. Van 4 tot 6 februari 1571 wordt de eerste Diocesane Synode gehouden in de Librye van het Kapittel (25).

(20) Ed. GEUDENS, o.c., p. 70-71.

(21) Ad. JANSEN, Bijdrage tot de Geschiedenis van de Antwerpsche Barok Beeldhouwkunst; in Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore. Antwerpen, IX (1946), p. 8.

(22) Fl. PRIMS, Het altaar van de Jonge Handboog; in Antwerpiensia XII (1938), n. 51, p. 321-324.

(23) C. VAN DE VELDE, « De Aanbidding der Herders » van Frans Floris; in Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen. Jaarboek 1961, p. 59-73; Fl. PRIMS, Het altaar van de Hoveniers; in Antwerpiensia XII (1939), n. 48, p. 343; L. PHILIPPEN, o.c., p. 25-26.

(24) Zie de beschrijving van de plechtigheid in J. C. DIERCXSSENS, o.c., V, p. 120-121.

(25) P. F. X. DE RAM, Synodicon Belgicum, sive Acta omnium Ecclesiarum Belgii, a celebrato Concilio Tridentino usque ad Concordatum anni 1801. Mechelen-Leuven, 1828-1858 (4 dln.); III, Nova et Absoluta Collectio Synodorum Episcopatus Antverpiensis, Leuven, 1858, p. 5-81.

Op 12 oktober 1585 wordt het ontwijde Kerkhof opnieuw ingezegend. Mast- en lindebomen worden geplant, een afsluitingsmuur gebouwd en een groot kruisbeeld geplaatst. Het plan voor de aanleg van het kerkhof komt vermoedelijk van Raphaël Paludanus, alias van den Broeck (1559-1599) (3).

Op 9 december plaatsen ook de Kolveniers hun Christoffelaltaar dat zij sinds 1502 in de zuiderdwarsbeuk verzorgen. Bouwmeester Nicolaes Wyn, steenhouwer Jacques Fourmanier, antiëksnijder Otmaer van Ommeren en schilder Hendrik van Os werken samen daaraan.

1586. Het Salvatorbeeld op de top van de kruiskoepel wordt hersteld en verguld (4).

Tegen 3 februari, Sint-Sebastiaansdag, wordt de Sint-Sebastiaanskapel « met rood vermillioen » geschilderd. De kapellen van de kooromgang zullen alle door muurschildering gekleurd of met polychromie versierd worden.

Op 4 maart 1586 maken de Sint-Ambrosiusgilde van de Schoolmeesters en het Zeepziedersambacht (sinds 1497 de gildebreeders van Sint-Gregorius) voor hun gemeenschappelijk altaar een akkoord met tafereelmaker Sebastiaan van Halen, en met Frans Francken I (1542-1616) die het mooie drieluik zal schilderen « *Christus te midden van de Schriftgeleerden en Leraren in de Tempel* » (Luc. II, 41-50). Op het linkerzijluik: Sint-Ambrosius, patroon van de Schoolmeestersgilde (5), dient het Doopsel toe aan Sint-Augustinus; op de keerzijde Sint-Mattheus en Sint-Marcus. Op het rechterzijluik: de profeet Eliseüs die met wonderbaar vloeiende olie de kruiken vulde van een beproefde weduwe om haar van een dreigende schuldenlast te bevrijden (II Koningen IV, 1-7; I Koningen XVII, 7-16; Luc. IV, 25-26); op de keerzijde Sint-Jan-Evangelist en Sint-Lucas (6).

Frans Francken I schildert ook het paneel « *de XV Bloedstortingen van de Heer* » (Besnijdenis, taferelen uit de Passie en Kruisdood), heden nog in de kathedraal.

In de jaren 1586-1587 worden nog altaren geplaatst door de Zadelmakers (Sint-Lucia), de Houtbrekers (Sint-Gummarus), de Wijntaverniers (Sint-Marten) samen met het Kuipersambacht.

(3) Ad. JANSEN en C. VAN HERCK, J.P. van Bourscheit I en II; in Koninklijke Oudheidkundige Kring van Antwerpen XVIII (1942), p. 88.

(4) Ook in de jaren 1612 en 1625 zal de Salvator hersteld en verguld worden; A. THIJSEN, o.c., p. 95.

(5) Van 1587 af zal ook Sint-Cassianus patroon worden van de Schoolmeesters.

(6) Edw. POFTE, De Gilde der Antwerpsche Schoolmeesters van bij haar ontstaan tot aan hare afschaffing. Antwerpen, 1895, p. 21-24. Over de kunstenaarsdynastie der Francken's, die na de tweede beeldenstorm de Lieve-Vrouwkerk en zoveel andere kerken stoffeerden: F. J. VAN DEN BRANDEN, Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool. Antwerpen, 1883 (3 dln.), I, p. 135, 141-143, 151-153, 344-352; J. GABRIELS, Een Kempisch schildersgeslacht: de Francken's. Hoogstraten, 1930, p. 83-89.

De Franschen hier sijnde in den laesten oorlogh maecten daar veel wercks van.

Inde selve cappel is een gelas, waerop een kersnacht welcken men vermeijnt geschildert te sijn door Jacques de Vrindt, alias *Floris* derden sone van Cornelis, den jonghsten broeder van den vermaerden Cornelis Floris, architect van stadthujs en oosterlinckhujs alhier.

In deselve cappel is een gelas de 7 werken van bermhertigheijt onder de portretten van de heere allemoesseniers, alles door Abraham Diepenbeeck anno 1695, de teeckeninge wort bewaert soo groot als 't gelas in een blecke doos in de camer van de h. Geest.

Inde caemer van d'allemoesseniers is een ovael portrait van borge-meester Nicolas Rockox, geschildert door Antoni van Dijck.

Voor de caemer boven gestoelt van de heeren allemoesseniers is t' epitaphie van den doorl. heer Ambrosio Capello 7 Bisschop van Antwerpen, hetwelck de heeren allemoesseniers tot danckbaerheijt stelden, omdat sijn voorschr. hoogweerdigheijt den armen tot syn erfgenaem hadde gestelt ; gemaect door Henrick Verbruggen.

N. 53 EPITAAF VAN ROBBIJNS, het stuck representeert Christus met sijne discipelen in den hof, geschildert door van Bale (41).

N. 54 PORTAEL is van jonica ordre, gemaect 1633, en dese is verheert door den eerwerdighen heer Joannes Malderus de 5 Bisschop van Antwerpen.

N. 55 ST. PHILIPPUS AUTAER VAN DE VISVERCOOPERS is van corint ordre, het autaerstuck representeert daer Petrus besigh is met vissen en Christus bij komt, geschildert door Hansken ofte Jan van den Elburcht in de gilde anno 1735.

N. 56 ST. SEBASTIAEN AUTAER VAN JONGE HANTBOGE is van corint ordre ; het stuck representeert daer den h. Sebastianus wort vast gemaect aen eenen boom door de beulen, geschildert door Wenceslaus Coebergen.

De twee halve lijven (42) van vrouwen sijn den 3 jan. snachts van 't jaer 1601 uijt gesneden en gestolen, en wederom nief geschildert door den voorseijden Koebergen daer ingelapt, soo als men op heden noch sien kan in 't midden van dit stuck is een beul een plaester op t' hooft hebbende waer meede den schilder wilde seggen : wie sal dit aflachen ofte verbeteren besonderlijkck tegen Rubbens. De

(41) G. G., p. 247-248.

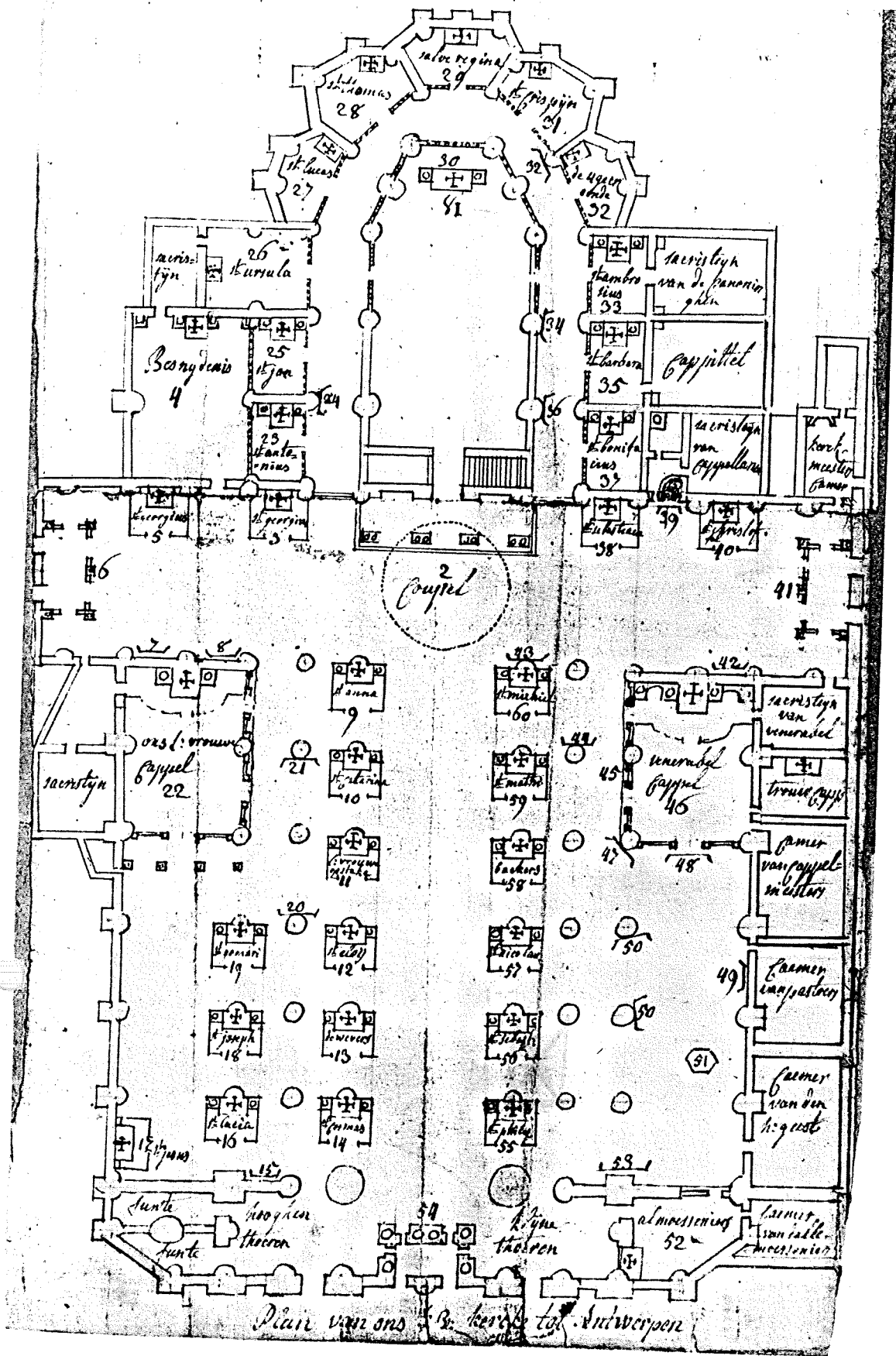
(42) Variante : « Twee vrouwenhoofden » ! Ed. GEUDENS, o.c., p. 15.

antwoort van Rubbens sal volgen alsser zal gesproken worden van stuck van Colveniers autaar.

HET GESTOELTE is gemaect door Arnoldus Quellien 1660, boven hetselve gestoelte der selve gilde staet een constighe ste Sebastiaen omhooghsiende door Arnoldus Quellin.

- N. 57 ST. NICOLAUS AUTAER VAN DE MEERS is van corint ordre, gemaect 1598 ; het stuck representeert Christus bij de 4 bekeerde sondaers, geschildert door Otto Venius, is gestorven tot Brussel, was van in Italien en tweeden meester van Rubbens, was bemint van Albertus en Isabella, was oock discipel geweest van Isack Nicolaes, heeft tot Antwerpen veele jaeren gewoont in de Vuijlestraet, hij heeft oock gehadt twee Broeders, *Gijsbrecht schilder en plaetsnijder*, en *Peeter*, die somtijts maer voor plaisir werckte en de andere in de konst te boven ginck ; hij liet 2 dochters naer Cornelia en Geertruij die in 't schilderen waeren excellerende.
- N. 58 AUBERTUS AUTAER VAN DE BACKERS EN MEULDERS is van composita ordre ; het stuck representeert Christus met 5 brooden en 2 vischen 5000 menschen voet ; geschildert door Marten de Vos gebortigh van Antwerpen, discipel van sijn vader Peeter de Vos schilder van bijden, maer hadt noch een broeder Peeter de Vos een uytnemende goetschilder, was daernaer oock discipel geweest van Frans Floris, naerdad hij tot Roomen, te Venetien en andere plaetsen van Italien eenige tijdt sikh had opgehouden, is naer Antwerpen sijn vaderlandt gekeert waer hij veele constige stucken geschildert heeft, is gestorven t' Antwerpen 4 xbre 1603 out 72 jaeren, licht begraven in Ste Lucas capel.
- DE BEELDEN ST. AUBERTUS EN VICTOR sijn gemaect door J. Bte. de Wree.
- N. 59 ST. MATHIAS AUTAER VAN DE CUIJPERS is van composita ordre, gemaect door Willemsens en Quellien ; den thuijn door Kerckx, A° 1683 ; het stuck representeert daer Mathias gesteenigh woort, geschildert door den engelse de Ryck ; het ander representeert daer Mathias onthoof woort, geschildert door Argouts (43), gebortigh van Mechelen ; den tijjn is gemaect door den ouden Kerckx, 1683.
- N. 60 ST. MICHIEL AUTAER VAN DE SCHERMERS is van composita ordre, geordineert en gemaect door Arnoldus Quellien en van den Eynden ; het stuck representeert den Val der Enghelen uyt den hemel, geschildert door Frans Floris.

(43) H. Herregouts (1633-1704).

PLAN VAN ONS L.V.R. KERCKE TOT ANTWERPEN
(3de kwart van de 18de eeuw).

Antverpiensia 13 (1939)
t.o. 6/2. 350

Oude muurschildering in de oude Bode-kapel, die tevens kapel was van het H. Kruis en van St-Sebastiaan, om daarna die der Metsers (vier gekroonden) te worden.